

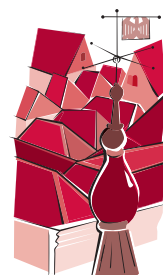
Oud Deventer

Nieuwsbrief van de Stichting Oud Deventer



PAG. 2 *Van de voorzitter* PAG. 3 *Een nieuwe invulling voor het Alexander Hegius* PAG. 5 *De borstelwinkel in de Menstraat*
PAG. 8 *Boekbespreking: Een monumentaal boek* PAG. 10 *Zes panden op weg naar de status van monument?*
PAG. 12 *Jaarverslag van de Stichting Oud Deventer over 2018*

43 / juni 2019



van de *voorzitter*



edert 1 december 2018 heb ik de taak van voorzitter van Bert Renkema overgenomen. In 2011 ben ik in de binnenstad van Deventer komen wonen. Als geboren Hagenaar voel ik me nu al helemaal thuis. De historie van de stad interesseert me zeer en ik vind het fijn om me in te zetten voor het behoud van deze mooie stad.

Bert is meer dan tien jaar voorzitter geweest en wil het rustiger aan gaan doen. Hij blijft wel lid van ons algemeen bestuur.

Als penningmeester is per 1 januari Theo Terpstra benoemd.

verhoogd tot 80 cm boven de toren. Ons stadsaanzicht is een officieel rijksmonument en wij zijn van mening dat dit door de verhoging wordt aangetast. Wij hebben officieel bezwaar gemaakt tegen deze wijziging.

Een nieuwe actie wordt de voorgestelde verlenging van de aanlegsteiger van het pontje. Om de salonboten van de Thuis-haven, die nu nog bij de Worp liggen, te kunnen huisvesten wordt voorgesteld om de bestaande steiger met 50 meter te verlengen. Ook hier is volgens ons sprake van de aantasting van ons mooie stadsaanzicht.

We houden ons daarnaast bezig met de herinrichting van het



Hij volgt Henk Weulink op, die om persoonlijke redenen de wens te kennen heeft gegeven zijn functie te willen beëindigen. We zijn Bert en Henk dankbaar voor de tijd en de deskundigheid die ze de afgelopen jaren aan de SOD hebben besteed. Dankzij hun inzet wordt de SOD als serieuze gesprekspartner gezien in Deventer.

Gelukkig blijft Neelco Osinga nog aan als secretaris.

Het vernieuwde dagelijkse bestuur zal met volle inzet de activiteiten van de Stichting Oud Deventer om het erfgoed in gemeente Deventer te beschermen, voortzetten. Onze contacten met de gemeente zijn goed en we zijn over een groot aantal zaken met hen in gesprek, zoals over de Omgevingsvisie, die in 2021 klaar moet zijn en waarin het beleid van de gemeente t.a.v. het erfgoed is opgenomen.

Op korte termijn speelt de hoogte van de gevel van de Viking. Op de oorspronkelijke tekening was de hoogte van de voorgevel zodanig dat de oude vestingtoren er bovenuit stak. Op de laatste tekeningen is de hoogte van de gevel van de Viking



Grote Kerkhof, de plannen betreffende het Sluiskwartier/Pothoofd en de verbouwing van het oude Sint Geertruiden Ziekenhuis.

Er zijn regelmatige contacten met de Stichting Industrieel Erfgoed Deventer (SIED) om af te stemmen waar een gezamenlijke actie mogelijk en gewenst is.

Zoals u ziet hebben we vele ijzers in het vuur. We doen ons uiterste best om het mooie Deventer voor de toekomst te bewaren en daar waar nodig te verbeteren.

Mocht u ons met raad en daad willen helpen, dan horen wij dat graag.

Wim Koetsveld



Papier of digitaal?

De meeste donateurs zullen er nog altijd de voorkeur aan geven een papieren versie van onze *Nieuwsbrief* in de brievenbus te krijgen. Mocht u deze echter net zo lief of zelfs liever digitaal ontvangen, dan verzoeken wij u dit bij onze secretaris bekend te maken.

Een nieuwe invulling voor het Alexander Hegius

Het cultuurbeleid van de gemeente Deventer staat al jaren door geldzorgen onder druk. In 2013 dreigde wethouder Heys het Historisch Museum Deventer te sluiten, begin 2019 doet de VVD de suggestie het Deventer Speelgoedmuseum op te offeren om knelpunten elders in de culturele sector op te kunnen lossen. In dat licht is de komst van het EICAS-museum in het voormalige Alexander Hegius Gymnasium meer dan welkom.



Tussen de originele banken worden vitrines geplaatst.

Henk Peeters, Grytsje-1 (koeienhuid, 2000) en Truus-5 (koeienhuid, 2004); coll. Kunstruimte Wagemans. Peeters behoorde tot de Nul-groep.



prichter en bestuursvoorzitter van de stichting EICAS, Koos Hoogland, en Gabriël Bosch van 1618Vastgoed BV hebben de handen ineengeslagen. Toen het gemeentebestuur het schoolgebouw aan de Nieuwe Markt uiteindelijk in de verkoop deed, zou

het dit gemeentelijk monument niet zonder meer gunnen aan de hoogste bidder, maar ook de toekomstige invulling zwaar laten meewegen. Het vooruitzicht van een belangrijk museum voor moderne kunst binnen Deventer heeft de doorslag gegeven. Projectontwikkelaar Gabriël Bosch is voor de Stichting Oud Deventer geen onbekende. In 2017 had de SOD hem genomineerd voor de Harry Rademaker Prijs voor het behoud en hergebruik van de historische panden op het terrein van de voormalige Gasfabriek.

Luxe appartementen en penthouses

Voor de verbouwing van het pand aan de Nieuwe Markt heeft Bosch Hans van Heeswijk architecten in de arm genomen, bekend van onder meer Museum More in Gorssel en de Hermitage in Amsterdam. De twee bovenste verdiepingen moeten geschikt gemaakt worden voor de inrichting van elf luxe appartementen. De oorspronkelijke kap zal plaatsmaken voor een woonlaag met een veel opener uitstraling. De bewoners betreden het gebouw aan de zijde van de Hofstraat, via de ingang van de voormalige MMS, onder het grote gebrandschilderde raam van de Deventer kunstenaar Willy Zandvliet. Bij het bestaande trappenhuis komt een lift. Op het moment dat deze *Nieuwsbrief* ter perse gaat, is de Planadviesraad (Welstand) nog niet helemaal tevreden met het ontwerp voor de penthouse-verdieping.





Onder het glas-in-loodraam van Willy Zandvliet aan de Hofstraat komt de entree voor de bewoners van de appartementen.

Het museum

De twee benedenverdiepingen en de kelder worden het domein van het museum van de stichting EICAS. Deze letters staan voor European Institute for Contemporary Art and Science. Uitgangspunt is de kust van de NUL-groep uit de jaren 1960. Hierin zochten Nederlandse kunstenaars als Armando en Jan Schoonhoven aansluiting bij de ZERO-beweging in Duitsland, Azimuth in Italië en het Nouveau Réalisme in Frankrijk. NUL is een reactie op het zeer persoonlijke, expressieve werk van vijftigers als Karel Appel en andere leden van COBRA. De NUL-kunstenaar ziet juist bewust af van een persoonlijk handschrift. Hij wil de werkelijkheid zelf tot kunst verheffen, los van onze perceptie. Daarom moeten dingen losgemaakt worden uit hun context. Dan kunnen ze heel anders blijken te zijn dan we gewend zijn. Op dit punt komt het raakvlak tussen de A en de S van EICAS, tussen kunst en wetenschap, om de hoek kijken. Kenmerken van kunst van de NUL-groep zijn monochromie, herhaling van vormen en de taal van het materiaal zelf.

Het museum wordt ingericht voor een vaste expositie van bruiklenen en wisselende tentoonstellingen. Het wil hedendaagse kunst en wetenschap spiegelen aan de historische kunststroming. EICAS bereidt zich voor op de 'post-humane' wereld, die tot stand gebracht zal worden door de vierde industriële revolutie (IT). Zij hoopt een stem van een 'nieuw humanisme' te worden. Deze doelstelling wordt gerealiseerd door tentoonstellingen, masterclasses, congressen en symposia, overeenkomstig het motto 'kunst onderzoekt en bevraagt'. Het bestuur zal worden bijgestaan door een deskundige Raad van Advies. Het museum zal een oppervlak van circa 2490 m²

omvatten. In de hal blijft de originele glasconstructie met de ijzeren sponningen bewaard. Daarachter reikt de restauratie van de binnenplaats tot aan de Graven. In het voorste lokaal rechts van de ingang komt een museumwinkel en de kaartverkoop, met een smalle doorgang voor de glazen afscheiding langs naar de uitgang. Het museum begint in de gang, waar tussen de oude vensterbanken onder de ramen aan de zijde van de binnenplaats vitrines zijn gepland. De klaslokalen worden expositieruimtes, door smalle doorgangen met elkaar verbonden. Op de verdieping is de opzet vergelijkbaar, met het verschil dat de gang geheel expositieruimte wordt. Een korte gang in de kelder is geschikt voor lichtkunst. Verder komen er in het museum ruimtes voor video's met koptelefoons en workshops. De binnenplaats biedt plaats aan een terras en een paar parkeerplaatsen (voor personeel/bewoners). Een mooie bijkomstigheid is dat ook de bronzen beelden van Titus Leeson, die een Romeinse jongen en een Grieks meisje voorstellen, terug zullen keren.

Ten slotte

Als na alle tegenslagen Theater Mimik, net om de hoek in de Noordenbergstraat, werkelijk gereed komt, staat het wat vergeten plein een nieuw leven te wachten. Zo goed als naast het nieuwe EICAS-museum is Nieuwe Markt 17-19 het huis De Pelikaan. Hierheen verplaatst de stichting CID (Culturele Impuls Deventer) de tentoonstellingen van KunstaanZ, die nu te zien zijn op Brink 16. In 2010 al schreven F. Asselbergs en J. Coenen in *Deventer: een bericht aan de stad. Ambitiedocument & vervolgnota*: "Het schoolgebouw heeft jaren tamelijk introvert en monofunctioneel het publieke karakter van de Nieuwe



Links van de gebogen glaswand komt een doorgang van de museumwinkel naar de hal.

Markt stilgelegd." Daar lijkt nu een eind aan te komen. Zo zou een deel van de 'Culturele Loper' van Coenen en Asselbergs, een van de drie wandelroutes van het station naar de binnenstad, zijn gerealiseerd. Op deze route zijn het stille Lamme van Diesepolein met het Geert Groottehuis en de nieuwe Openbare Bibliotheek, waarin een deel van de voormalige proosdij is geïntegreerd, belangrijke etappes. Hierop sluit ook de achteruitgang van het museum aan, ter hoogte van de Stromarkt/Kleine Poot. Als alles naar verwachting verloopt, kan het EICAS-museum eind 2020, of in elk geval begin 2021, de deuren openen.

Met dank aan Gabriël Bosch en Koos Hoogland

Herman Vrieling

De borstelwinkel in de Menstraat



Foto: familiearchief Nijbroek

De volwassen man met de pet is Jan Willem Nijbroek; rechts drie zoons

Welke Deventenaar kent de borstelwinkel in de Menstraat niet, een van de oudste winkels van Deventer en omstreken? Die winkel is al jaren een begrip in de stad, en menig toerist is vol lof over de nostalgische aanblik van zoveel materiaal uit het (nabije) verleden. Maar velen kennen de geschiedenis van het bedrijf niet en zijn onbekend met de ambachten die daar werden uitgeoefend.



Hendrik Jan Nijbroek, meester-kuiper en overgrootvader van de huidige eigenaren van de borstelwinkel, werd geboren in 1844. Toen hij in 1860 zijn bedrijf als kuiper begon, was hij dus pas zestien jaar: een ondernemende jongeman! Waar het bedrijf toen gevestigd was, is niet bekend. Zijn vader, Jan Willem Nijbroek, was kleermaker en had een zaak in de Korte Bisschopstraat op nummer 1714 (vanaf 1954 nr. 15). Die staat volgens het *Adresboek 1866* daar ingeschreven; in het *Adresboek 1883-84* staat zijn zoon H.J. Nijbroek op dat adres vermeld als kuiper. Van de tussenliggende jaren ontbreken de adresboeken, zodat niet duidelijk is in welk jaar de wisseling heeft plaatsgevonden. Wellicht kunnen de gezinskaarten nog uitsluitsel over geven over de vraag of het alleen

een bedrijfspand was of dat de familie ook in het pand woonde.

Hendrik Jan kocht in 1898 het pand Menstraat 7 (toen nr. 5). We weten (nog) niet wat de functie van dat pand tot dat moment was. In elk geval werd de begane grond verbouwd tot winkel en woonhuis. De werkplaats lag aanvankelijk achter op het perceel, maar werd later naar Bergstraat 51 verplaatst. Het bleef niet bij de kuiperij: het bedrijf werd uitgebreid met een borstelmakerij, een zeeften(zeven)makerij en een haardoekweverij. De kuiperij werd in een pand aan de overkant van die straat ondergebracht.

Rond 1905 nam zoon Jan Willem Nijbroek het bedrijf van zijn vader over; hij staat in het *Adresboek 1910-1911* vermeld met 'winkel enz.'. Toen de werkplaats in de Bergstraat in de jaren vijftig van de vorige eeuw door brand verloren ging, werd besloten alleen de winkel in de Menstraat aan te houden en het borstelwerk voortaan in te kopen. De andere producten waren toen al niet meer gangbaar: het handwerk was door de opkomst van de industrie niet meer lonend.

A. Nijbroek, zoon van Jan Willem en vader van de huidige eigenaren, woonde in 1949 met zijn ouders in het pand en was toen kantoorbediende van beroep. Zijn vader staat in dat jaar in het *Adresboek* met de vermelding 'borstelfabriek'. In 1955 had de



Foto: familiearchief Nijbroek

De Korte Bisschopstraat omstreeks 1880

zoon het bedrijf Anyfilm, en in het telefoonboek 1962 staat de zaak vermeld als 'Foto en Kinohandel en huish. artikelen'; de weduwe J.W. Nijbroek woont er dan ook. Sinds 2011 is de zaak eigendom van de kinderen van A. Nijbroek. Ze zorgen ervoor dat de winkel in stand blijft en dat bezoekers zich kunnen verlustigen in de winkel van weleer.

Diverse ambachten

In het bedrijf werd een aantal ambachten uitgeoefend: er was een kuiperij, een zeeftenmakerij, een haardoekweverij en een borstelmakerij.

In de kuiperij werd niet alleen het grote kuipwerk gemaakt zoals tonnen, waskuipen en inmaakvaten, maar ook het kleinere werk: houten dienbladen, tabakspotten, asbakken en bloemkuipjes. Voor de grote kuipen werden de duigen gezaagd, geschuurd en in model gebracht, en koperen banden hielden het geheel bijeen. Alle artikelen werden in de wijde regio verkocht.

De medewerkers in de zeeftenmakerij maakten diverse soorten zeeften (zeven), waarbij de gebruikte materialen werden aangepast aan het gebruik. De haardoekweverij was toeleverancier voor de zeeftenmakerij; er werd bijvoorbeeld doek van paardenhaar op een weefgetouw geweven. Paardenharen zeeften werden in de keuken gebruikt, bakkers gebruikten metalen zeeften en apothekers zeeften van zijdegaas.

In de borstelmakerij maakte men gebruik van een grote verscheidenheid aan dierlijke haarsoorten en plantaardige vezels. Er werden borstels en bezems gemaakt voor heel verschillende doeleinden, van bezems om de straat te vegen tot schoenborstels, en haarborstels van chinees geitenhaar of haar van wilde zwijnen. Op laden in de winkel staat nu nog vermeld waar de borstel voor bedoeld is en welk soort haar er is gebruikt.

Het interieur van de winkel stamt uit 1910. In al die jaren is er nauwelijks iets aan veranderd: geen modernisering met strak schilderwerk, pinapparaat of barcodesysteem. Ook het meubilair, zoals de toonbank en de stoeltjes waar de klant even op kan 'neerzigen', is nog origineel.

De bewoningsgeschiedenis

Bij het onderzoek van een huis in de binnenstad is het interessant om na te gaan wie in de loop der tijd de eigenaren en bewoners zijn geweest. Het boek van dr. A.C.F.Koch: *Het Bergkwartier te Deventer* is een belangrijke bron voor de bewoning tot 1600. De eerste traceerbare bewoner van het pand Menstraat 7 is Herman Clump die in 1457 genoemd wordt in de registratie van het aangrenzende huis (nu nr. 9): "Erve ende huys gelegen in der Menstr. tusschen Arnt Sticken ende eermaels Clumps huys" (Clump overleed eerder in 1457). Tot begin zeventiende eeuw zijn er ten minste zeventien eigenaren/bewoners in oude akten te vinden.

Vanaf ongeveer 1600 staan de vermeldingen van eigenaren/bewoners in het Straatboek (Liber VII). De eerste is "Die Wed Jan Cornelis" en "daerna Jan Coster".

In de eeuwen daarna wordt het pand diverse keren verkocht en vererfd, tot in 1821 Jacob Endendijk en zijn vrouw het huis kopen. Hij staat bij de aanvang van het kadaster in 1832 als eigenaar en timmerman ingeschreven. Na nog enkele overdrachten wordt in 1898 huis en erf aan Hendrik Jan Nijbroek verkocht. Wanneer het huidige achterhuis bij het perceel van Menstraat 7 is getrokken, is nog onbekend; het moet een aankoop omstreeks 1900 zijn geweest, maar de koopaktes zijn niet (meer) in het bezit van de familie en ook in het stadsarchief en het kadaster zijn (nog) geen gegevens gevonden.

De bouwgeschiedenis

Het casco van het huis, dat op een overwelfde kelder staat, kan op grond van de doorsnede van de oudste sporen in de kap in de zestiende eeuw gedateerd worden. Het is een ondiep huis met één verdieping, een zolder en een vliering. In de loop van de eeuwen is er het nodige verbouwd, maar in het bouwdoossier stamt de eerste verbouwing uit 1898, het jaar waarin



Foto Wouter van der Sar, coll. RCE

Voorgevel van de borstelmakerij



Foto Wout van der Saal coll. RCE

Het interieur van de borstelwinkel

Hendrik Jan Nijbroek huis en erf kocht. De volgende verbouwing vond al in 1907 plaats.

In 1898 is op de begane grond aan de voorkant een winkel over de volle breedte gemaakt met een nieuwe winkelpui, naar een ontwerp van architect Gerrit te Riele. Aan de achterkant is toen een deel van de achtermuur weggebroken om er een beperkte uitbouw met plat dak op te trekken tot de hoogte van de winkel. Achter de winkel kwam zo plaats voor een trap naar de verdieping, een keuken, een gang en een woonkamer. Daarachter werd een gebouwtje afgebroken om plaats te maken voor de uitbouw, een binnenplaatsje en een plee. Ook is toen een zogenaamde insteekverdieping aangebracht boven de keuken en woonkamer. Daar was ruimte voor een slaapkamer en een kantoortje met uitzicht op de winkel. Die verdieping is nog altijd aanwezig. De bouwaanvraag van 1907 betreft het verhogen van de uitbouw van 1898 aan de achterkant tot de hoogte van de zolderverdieping. Dat leverde zowel op de eerste verdieping als op de zolder meer ruimte op. De keuken en de woonkamer zijn toen van de begane grond naar de eerste verdieping verhuisd. De komst van de waterleiding aan het eind van de negentiende eeuw zal die verplaatsing makkelijker hebben gemaakt. Daarna zijn op de begane grond de vrijkomende ruimten gebruikt als berging respectievelijk kamer om klanten te ontvangen. Op de zolder is de nieuwe uitbouw gebruikt voor een extra slaapkamertje.

Achter het ondiepe voorhuis loopt een overdekte verbindingsgang naar het achterhuis, waar vroeger de werkplaats was en later een opslagruimte. Aan de achterkant van het pand is mooi te zien dat de topgevel van de oorspronkelijke

achtermuur nu boven de uitbreiding uitsteekt.

Clandestiene verbouwingen?

Die zijn van alle tijden. Er is aan het pand veel meer verbouwd dan de beschikbare bouwtekeningen aangeven; dat blijkt bijvoorbeeld ook uit oude foto's.* Zo moet het dak aan de straatzijde al vóór 1898 veranderd zijn door de topgevel af te breken en er een dak met voorschild en kroonlijst van te maken. In 1907 zijn waarschijnlijk op de zolder de twee zijlichten en het hijsluik vervangen door twee grotere ramen, is over de hele breedte een slaapkamer gemaakt en heeft de kroonlijst plaatsgemaakt voor de huidige bakgoot op klossen. Aan de achterkant zijn bij de verhoging de raampartijen anders uitgevoerd dan op de tekening staat.

Momenteel worden de verdieping boven de winkel gerenoveerd door de architect Martin Kleine Schaars.

Aly Dijkstra-Kruit

De Werkgroep Bouwhistorie Deventer bereidt een publicatie voor over de borstelwinkel.

De borstelwinkel H.J. Nijbroek in de Menstraat; foto tussen 1898 en 1907



Foto: Beeldbank.nl

Het huis Menstraat 7 is geen monument en dat komt door de manier waarop in de jaren twintig van de vorige eeuw de eerste voorlopige lijst van historische monumenten door de Nederlandse overheid gemaakt is. Over waardevolle monumenten zoals kerken, kastelen en voornamelijk huizen was natuurlijk weinig discussie: men inventariseerde met een

bouwkunst- en architectuurhistorische bril. De selectie gebeurde op duidelijk herkenbare stijlperiodes, dus vooral op architectuur van vóór 1800: de gotiek, de (Hollandse) renaissance, het (Hollands) classicisme en de daaropvolgende Franse Lodewijk-stijlen. Neostijlen als het Neoclassicisme, de Neogotiek en de Neorenaissance, die in de negentiende eeuw populair waren, werden niet gewaardeerd en dus ook niet op de lijst gezet. De eerste wettelijke bescherming van monumenten volgde pas in 1968, na uitgebreide inventarisaties in de jaren zestig.

boekbespreking

Een monumentaal boek



Suzan Folkerts en Garrelt Verhoeven (red.)
Deventer Boekenstad.
Twaalf eeuwen boekcultuur aan de IJssel
(Zutphen 2018)

ISBN 9789462493247

NUR 680

Prijs: € 29,95

Verkrijgbaar bij Boekhandel Praamstra

In het kader van 1250 jaar Deventer organiseerden de museumorganisatie Deventer Verhaal en de Athenaeumbibliotheek in Museum De Waag de tentoonstelling *Deventer Boekenstad. Twaalf eeuwen boekcultuur aan de IJssel*. Onder dezelfde titel verscheen het boek waarvoor we hier uw aandacht vragen.



W ie het monumentale werk ter hand neemt, is direct gewonnen door de vele schitterende illustraties en de smaakvolle opmaak. Pas in tweede instantie merkt men de zeven inleidingen op, die in 72 bladzijden een overzicht geven van twaalf eeuwen boekcultuur in Deventer. Dankzij de uitstekende samenwerking tussen redactie en auteurs zijn de artikelen als één geheel te lezen. We staan hier stil bij enkele thema's.

Van manuscript tot e-book

Zoals overal werden ook in Deventer boeken aanvankelijk geschreven en overgeschreven met de hand. De pagina's bond men samen in een band: de *codex*. Een uitzondering is de koopmansgilderol in het Deventer stadsarchief. De toename van de vraag naar lectuur in de late middeleeuwen verklaart de opkomst van de boekdrukkunst, een vorm van serieproductie. Losse letters werden in een blok gezet en daarmee kon een bladzijde worden vermenigvuldigd. Voor een volgende pagina konden de letters worden hergebruikt. Met de opkomst van de moderne industrie werd ook het drukwerk gemechaniseerd. Deze ontwikkeling begon in Deventer in 1836, toen Jan de Lange jr. een gietijzeren pers aanschafte om grotere oplagen van kranten en tijdschriften te drukken. In 1901 volgde de introductie van de rotatiepers (rasterdiepdruk of rotogravure) bij Boek- en handelsdrukkerij 'De IJssel'. Drukkerij Salland (1929) werd uitgerust met een waar machinepark. De N.V. Nederlandsche Diepdruk Inrichting (NDI), opgericht in 1931, bestaat nu nog onder de naam

Roto Smeets. Dit bedrijf met zijn grote cilinderpersen en een mammoetpers van 3.68 m werd een grote speler op de kranten- en tijdschriftenmarkt. Maar zelfs dat blijkt niet genoeg om in het digitale tijdperk te overleven. Een nieuwkomer in Deventer die inspeelt op het digitale tijdperk is het internetbedrijf Drukwerkdeale, opgericht in 2005.

Boekhandelaren, uitgevers en drukkers

Door de toenemende vraag naar boeken in de late middeleeuwen ontstond er ook empoel voor boekverkopers. De vroegste boedelbeschrijving van een boekhandel in de Nederlanden komt uit Deventer: die van Wolter de Hoge (1459). Net als een moderne kantoorboekhandel verkocht De Hoge ook schrijfmaterialen. In 1477 vestigde de eerste boekdrukker, Richard

Houtsnede uit het 'ketterse' *Wonder boeck* van David Joris: het hoofd staat voor God de Vader, het hart voor God de Zoon, het geslacht voor de H. Geest.





Bedrijfspannen van Roto Smeets (let op de schaaldaken)

Paffraet, zich in Deventer. Rond 1500 overtrof de boekproductie hier die in Parijs en Antwerpen. Drukker en uitgever waren in de begintijd een en dezelfde. Pas op den duur trad er specialisatie op. Vaak werd een boekhandelaar uitgever, maar soms ook iemand anders. Een vroeg voorbeeld is Jurriën Ketel, die Dirk van Borne betaalde om in 1542 het 'ketterse' Wonder boek van David Joris te drukken. Vanaf 1672 werden aparte uitgevers gebruikelijker. De boekhandelaar Albert Fronten bijvoorbeeld liet tussen 1678 en 1704 minstens 35 titels vervaardigen door Deventer drukkers. Een modern voorbeeld van een boekhandelaar die uitgever werd, is Æbele Kluwer. In de tegenwoordige tijd van internet, e-books en winkelleegstand houdt Boekhandel Praamstra nog altijd stand als een kwalitatief hoogwaardige boekwinkel. Daarnaast bepalen de talrijke antiquariaten en de jaarlijkse boekenmarkt (sinds 1989) het gezicht van Deventer als boekenstad.

Bibliotheken

In de late middeleeuwen bevond zich in het voormalige franciscanenklooster (bij de Broederkerk) al een voor het publiek toegankelijke bibliotheek, een librije, waar de boeken aan kettingen lagen. Ook in de Lebuinuskerk zou zo'n librije hebben bestaan.

De grondslagen voor een stadsbibliotheek werden gelegd in 1560, toen Deventer de boekenverzameling kocht van Phoconius, de pastoor van de Mariakerk. Na de verovering van Deventer in 1591 door prins Maurits werd het beheer van de bibliotheek al gauw toevertrouwd aan predikanten. Door de oprichting van het Athenaeum in 1630 kwam de collectie meer en meer in dienst te staan van de wetenschap. Een gedenkwaardig moment in haar historie was in 1820 de aanwinst van kostbare werken uit de Gelderse universiteit te Harderwijk. Een uitvoerige en zeer leesbare geschiedenis van de Stads- en Athenaeum-bibliotheek is te vinden in *Romantiek en mythevorming rond een bibliotheek* van Hans Peeters (2010).

In 1918 werd ook een Openbare Leeszaal annex bibliotheek geopend. Het concept van de leeszaal is aangepast aan de moderne tijd. Nu is hij

'een marktplaats waar kennis en informatie worden uitgewisseld, en waar de verschillende media worden gebruikt'.

Locaties

Wij zouden de SOD niet zijn als wij niet een bijzondere belangstelling hadden voor gebouwen die iets zeggen over Deventer als boekenstad. Zo was in het huis aan het Grote Kerkhof op de hoek van de Polstraat de drukkerij gehuisvest van Dirk van Borne, en na hem zijn weduwe en hun zoon Dirk jr. (1508-1557). Op Brink 74 werd de uitgeverij gevestigd van de firma De Lange (1759-1885), later uitgebreid met de nummers 75 en 73. Bijzondere aandacht verdienen de naoorlogse fabriekspannen van Roto Smeets, die bepaald monumentale waarde hebben. Let bijvoorbeeld op de schaaldaken van J. Postma (1951) en de imposante nieuwbouw aan de Industrieweg, ontworpen door Architectenbureau Jansen Eerbeek (1993).

De stadsbibliotheek is in 1597 verhuisd naar de voormalige kapel van het Heer Florenshuis, nu het Geert Groote Huis. Dat onderkomen werd niet goed genoeg geacht voor de kostbare aanwinsten uit Harderwijk, dus moest de bibliotheek verhuizen naar het stadhuis. Hieraan herinneren nog de boekenrekken in de tegenwoordige raadzaal. In 1978 werd de collectie overgebracht naar een ruimere behuizing, het Buiskens klooster, net gerestaureerd door Harry Rademaker. Zo is zij opnieuw gehuisvest in een voormalig broederhuis uit de tijd van de Moderne Devotie.

Ook de Openbare Bibliotheek is verbonden met panden die behoren tot het Deventer erfgoed. Aan de Brink was dat de voorgevel van het Heilige Geestgasthuis, nu is een gedeelte van de voormalige proosdij bij de nieuwbouw betrokken.

Ten slotte

Bovenal is *Deventer Boekenstad* een feest om af en toe te bekijken, als een catalogus van het gedrukte en geschreven Deventer erfgoed, en tegelijk een afspiegeling van een stuk Europese cultuur- en kunstgeschiedenis. Laat wat dat betreft dit mooie salontafelboek vooral zelf zijn werk doen.

Herman Vrielink



In dit pand aan het Grote Kerkhof was de drukkerij van Dirk van Borne gevestigd.

Zes panden op weg naar de status van monument?



In november 2018 hebben de Bond Heemschut en het Cuypersgenootschap de gemeente verzocht zes gebouwen op de monumentenlijst te plaatsen. Vier daarvan behoren tot de Wederopbouwperiode, het vijfde dateert uit 1923, het zesde uit 1992. Alle zes bezitten ze architectonisch kenmerken die typerend zijn voor de tijd waarin ze zijn ontstaan en vertegenwoordigen ze belangrijke elementen uit de Deventer geschiedenis. De SOD heeft het verzoek dan ook ondersteund. Het is een goed voorbeeld van de samenwerking die de SOD steeds vaker zoekt met verwante organisaties.

Het gaat om de volgende gebouwen:

- voormalig hoofdkantoor Thomassen en Drijver, Zutphenseweg 51, 1958
- Bussink Koekfabriek, Bussinkweg 3, 1953
- voormalig Pathologisch-anatomisch en Bacteriologisch-serologisch Laboratorium, H.G. Gooszenstraat 1, 1960
- voormalig Nederlands Hervormd wijkcentrum, Johannes van Vlotenlaan 85, 1954
- voormalige Vrouwenarbeidsschool, Diepenveenseweg 136/136A, 1923
- Maranathakerk, Maranathaplein 1, 1992.

Hoezeer we met de andere erfgoedorganisaties op één lijn zitten, blijkt ook uit het feit dat we in de *Nieuwsbrief* al eerder aandacht hebben besteed aan de Maranathakerk en dat in onze publicatie *Architectuur in Deventer tijdens het Interbellum* de Vrouwenarbeidsschool prominent staat afgebeeld. Het leek ons een goed idee ook iets over de andere vier kandidaten te schrijven; veel informatie daarover is ons door de Bond Heemschut ter beschikking gesteld.



Eerder publiceerde de Stichting Oud Deventer over de voormalige Vrouwenarbeidsschool van 1923 (links) en de Maranathakerk uit 1992 (rechts).



Bussink Koekfabriek, 1953

Bussink Koekfabriek

Deventer staat al eeuwenlang bekend als koekstad. Na de oorlog vertrok ook dit bedrijf uit de binnenstad naar de Bergweide. Het complex van – alweer – architect J.D. Postma dateert uit 1953 en functioneert nog steeds als fabriek. Het is een representatief voorbeeld van kleinschalige fabrieksbouw uit de periode van de Wederopbouw. Als bouw materiaal dienen beton en glas. Hier zijn schaaldaken toegepast, wat een levendig totaalbeeld oplevert. Ook in de totale ruimte komt het gebouw goed tot zijn recht.



Voormalig Nederlands-Hervormd wijkcentrum, 1954

Van Vlotenhof

De leefbaarheid in de stad zou het best gediend zijn, zo was toen het idee, door wonen, werken en recreëren zo veel mogelijk ruimtelijk gescheiden te houden. Bergweide was er voor de bedrijven, de Zandweerd was een nieuwe uitbreidingswijk om te wonen. Binnen die wijk werd de gemeenschapszin

gestimuleerd door te zorgen voor voorzieningen op loopafstand, zoals winkels, een wijkcentrum, clubhuis of kerkgebouw. Daar zouden de bewoners elkaar gemakkelijk ontmoeten. De Nederlands-Hervormde Kerk nam dit concept over en introduceerde zo de wijkgemeente met een eigen predikant. De Rotterdamse architect J.J. van der Linden ontwierp het gebouw, dat in 1954 in gebruik werd genomen en dat mooi gelegen is aan de rand van een groenstrook. Aan de kerkzaal werden een jaar later vergaderlokalen en een dienstwoning toegevoegd. Karakteristiek zijn de detailleringen boven de ramen. In 1959 werd er een klokkenstoel aangebracht, waarin twee Hemonyklokken kwamen te hangen, in bruikleen uit de Grote of Lebuinuskerk. Oorspronkelijk was de entree getooid met een schervenmozaïek, maar dit is verhuisd naar de Lebuinuskerk.



Voormalig Pathologisch-anatomisch en Bacteriologisch-serologisch laboratorium, 1960

Pathologisch-anatomisch en bacteriologisch-serologisch laboratorium

Net als de twee vorige is dit een functioneel gebouw met een strakke vormgeving. Het is van 1960, dus net iets later. Het Rotterdamse architectenbureau Boks, Eijkelenboom en Middehoek genoot landelijke bekendheid. Het platte dak accentueert de blokvorm. De lintvensters zijn afwisselend geplaatst en op de grond zijn de betonkolommen nog herkenbaar die het pand als het ware de hoogte in tillen.

Decoratie was er in de vorm van een muurschildering van Willy Zandvliet en een metaalplaatje van Gust Romijn. Het grote voorste gedeelte was bestemd voor het laboratoriumwerk, in een kleiner gedeelte daarachter waren er stallen voor de proefdieren. De twee ziekenhuizen waren niet ver weg. Hier is belangrijk werk verricht voor de gezondheidszorg.

Hoofdkantoor Thomassen en Drijver

In de jaren van de wederopbouw kreeg Deventer veel nieuwe kleinschalige fabrieks- en bedrijfsgebouwen. Ze kwamen te staan buiten de woonwijken in het bedrijfsgebied Bergweide, dat in 1939 al was gepland. Hier kwamen havenarmen die via een sluis met de IJssel waren verbonden en rails voor de aansluiting op het spoorwegnet. Daarmee was het een van de modernste industrieterreinen van het land. In 1958 verrees hier het hoofdkantoor van de blikfabriek, die voor de stad van grote betekenis was. Architect was J.D. Postma, die voor Thomassen en Drijver ook het fabriekscomplex aan de Zweedsestraat ontwierp en het (inmiddels verdwenen) laboratoriumgebouw aan de Oude Holterweg.

Het hoofdkantoor is een goed voorbeeld van Wederopbouwarchitectuur. De basisvorm is een blok, maar de pui wordt verlevendigd met verticale betonnen elementen, waartussen vlakken van witte tegels zijn aangebracht; de entree springt uit en valt bovendien op door een luifel en een trap. In de ruime hal is op de wand achter de receptie een grote muurschildering te zien van de Deventer kunstenaar Jo Pessink. Dergelijke kunstwerken heeft Postma ook laten aanbrengen in de door hem ontworpen kantoorgebouwen van DAF in Eindhoven en van Sphinx in Maastricht.



Thomassen en Drijver, 1956

De reactie van de gemeente

Het is duidelijk dat we willen voorkomen dat deze panden lukraak verbouwd worden of zelfs afgebroken. Dat is ten dele gelukt. De gemeente heeft de belanghebbenden schriftelijk laten weten dat ze gaat onderzoeken of ze hun panden al dan niet op de monumentenlijst gaat zetten. Daarmee treedt een voorbescherming in werking, wat inhoudt dat ze worden behandeld als monumenten als er een vergunning wordt aangevraagd om ze te veranderen of te slopen. Maar een definitief besluit over de toekenning van de monumentstatus lijkt er voorlopig niet in te zitten. De gemeente geeft aan dat ze geen tijd en energie wil steken in ad-hoc oplossingen; het is op dit moment ook niet duidelijk hoeveel andere panden bescherming verdienen en dus is het verstandig te wachten tot er een integraal overzicht is. En de gemeente is ook al bezig alle cultuurhistorische waarden in kaart te brengen, met de bedoeling deze vervolgens onder te brengen in bestemmingsplannen en straks het omgevingsplan. Pas dan is er een evenwichtige selectie te maken. Het probleem is alleen dat de gemeente niet kan aangeven wanneer de tijd van die verantwoorde keuze zal zijn aangebroken. De waarden- en verwachtingenkaart nadert na vele jaren zijn voltooiing. Hoeveel tijd het zal vergen de resultaten te borgen in bestemmingsplannen, is gissen. Maar uiteindelijk moet alles een plaats krijgen in de nieuwe omgevingswet en die is nog niet eens van kracht.

Ria de Oude-de Wolf

Jaarverslag over 2018 van de Stichting Oud Deventer (SOD)

Na de oorlog heerste er een gevoel dat we moesten afrekenen met het verleden en aan de toekomst denken. Het 'stadsherstel' dat in de jaren zestig gestalte kreeg om de burgers met hun heilige koe maar toegang te verschaffen tot de stadskernen, zou ten koste gaan van de soms eeuwenoude binnensteden. Dat zou leiden tot een grootscheepse afbraak van onze steden. Een enkeling kwam in verzet tegen deze afbraak van ons onroerend erfgoed. Desondanks is een spoor van vernieling door ons land getrokken.



Een voorbeeld van verzet was de oprichting van de Stichting Oud Deventer in 1948, met als doel: "het bevorderen van het behoud, restauratie en hergebruik van dat stads- en dorps-schoon, van die gebouwen en ensembles binnen de gemeente Deventer die van historisch of cultureel belang of voor het begrip van de geschiedenis van betekenis zijn."

De SOD is door de fiscus erkend als ANBI, Algemeen Nut Beogende Instelling. Dat kan voor donateurs fiscaal gunstig zijn. Hieronder vindt u een overzicht van de activiteiten in 2018 van de SOD.

Publiciteit

De stichting geeft halfjaarlijks een *Nieuwsbrief* uit. Zij heeft twee boeken uitgebracht: *Architectuur in Deventer tijdens het interbellum* en *Erfgoedbewaker en luis in de pels* (SOD 1948-2008). Beide uitgaven zijn nog verkrijgbaar voor nieuwe donateurs. De website: oud-deventer.nl speelt in op de actualiteit. In nummer 42 van de *Nieuwsbrief* zijn de voorbije tien jaren beschreven. In enkele gevallen betreft de SOD *De Stentor* bij haar activiteiten.

Contacten

De SOD is voortdurend in gesprek met de betrokken wethouders, gemeentelijke instanties en andere erfgoedorganisaties. Soms treedt de SOD met andere erfgoedinstanties gezamenlijk naar buiten. Er is een goede samenwer-

king met onder meer de Stichting Industrieel Erfgoed Deventer (SIED) en de Bond Heemschut. Een aanvraag tot aanwijzing van zes objecten als gemeentelijk monument door Heemschut en het Cuypersgenootschap wordt gesteund door de SOD.

De SOD is, wanneer de agenda hiertoe aanleiding geeft, als toevoerder vertegenwoordigd bij de zittingen van de Planadviesraad Monumenten en Beschermd Stadsgezicht (PAR).

Nieuwe Markt, Hofstraat

Het voormalig gymnasium en MMS van Knuttel uit 1954 is een mooi voorbeeld van de wederopbouwarchitectuur in Deventer en is aangemerkt als gemeentelijk monument. Het pand is verkocht. De nieuwe eigenaar wil het inrichten als museum en appartementencomplex. De SOD volgt de ontwikkelingen met belangstelling.



Nieuwe bestemming voor de voormalige Sallandse Bank: een interieurzaak



Het Pothoofd, 1970

Bepaald ingenomen is de SOD met de herbestemming van de voormalige Sallandse Bank in de Hofstraat. De nieuwe eigenaar heeft met zijn interieurzaak het pand voorbeeldig opgeknapt met behoud van de kenmerkende details binnen en buiten.

Sluiskwartier en Melksterweide

De gemeenteraad heeft besloten de plannen met het Pothoofd drastisch aan te passen. De gemeente wil niet langer de hele gevelwand slopen, maar waardevolle panden restaureren. Tussen die panden komt passende nieuwbouw. Vergroting van het parkeerterrein erachter is niet langer nodig, maar de Brinkgarage blijft bestaan. Daarmede is het convenant over de tijdelijkheid van deze garage opgeheven. De naam Bruggarage is vervangen door het verwarrende begrip Brinkgarage.

Met de inmiddels begonnen aanleg van parkeergelegenheid aan de overkant van de IJssel (beschermd stadsgezicht) kan de SOD leven, mits de grasmat blijft bestaan. De SOD heeft evenmin bezwaar tegen een stadsstrand, op voorwaarde dat de bescheiden bebouwing buiten het strandseizoen wordt verwijderd, hetgeen is toegezegd.

Een klein, maar historisch waardevol relikwie van vervlogen tijden was het zogenaamde landanker. Dit anker, dat als

De foto laat duidelijk zien hoezeer het Pothoofd verbonden is met een stuk geschiedenis van handel en verkeer in Deventer. Met het Amerikaanse graan, dat in de silo opgeslagen werd, kwam ook de kleine teunisbloem aan land in Deventer. Vandaar de naam Pothoofdplant. Hij behoort tot de zogenaamde 'adventiefplanten' (uitheemse planten).

monumentje bij het bruggenhoofd van de schipbrug lag, is na de aanleg van een nieuwe aanlegsteiger voor het bekende pontje over de IJssel spoorloos verdwenen. Een artikel hierover in de *Stentor* heeft niets opgeleverd.

Bouwhistorische waarden- en verwachtingenkaart

Jarenlang heeft de SOD er bij de gemeente op aangedrongen dat er een bouwhistorische waarden- en verwachtingenkaart wordt gemaakt van alle gebouwen. Langzamerhand krijgt die kaart vastere vorm. Nu is het zaak dat de toegekende waarden worden vastgelegd in een juridisch kader, zoals een monumentenlijst of bestemmingsplannen.

Verder is het wachten op de effectuering van de nieuwe beeldkwaliteitsplannen. De SOD heeft de afgelopen periode de gemeente herhaaldelijk opgeroepen een actiever beleid te voeren inzake het aanwijzen van gemeentelijk monumenten.

De Harry Rademaker Prijs

De Harry Rademaker Prijs is ingesteld om Harry Rademaker (1927-2016) te eren en het behoud van het Deventer onroerende erfgoed te stimuleren. Hij kan om de twee jaar uitgereikt worden. De prijs is in het verslagjaar niet toegekend.



Het paviljoen bij het stadsstrand



De SOD vindt dat het nieuwe theater niet hoger mag worden dan de waltoren

Viking

De SOD was geen tegenstander van de bouw van een theatercomplex. Nu de bouw het door het Rijk aangemerkte beschermde stadsgezicht dreigt aan te tasten doordat de gevel van het theatercomplex boven de waltoren uitsteekt, heeft de SOD bezwaar aangetekend. Dat bezwaar werd afgewezen door de gemeente.

Grote Kerkhof

De SOD is voorstander van een groene invulling van het auto-vrije plein. Het 'stadspodium' stuitte op groot verzet onder de bevolking. De gemeente zal met nieuwe voorstellen komen. De SOD wil het liefst alle pleinen in het stadshart autovrij hebben.

Sint Geertruiden Ziekenhuis en omgeving

De projectontwikkelaar Synchroon heeft dit jaar concrete plannen bekendgemaakt. De SOD is op de hoogte gesteld van deze plannen en is ingenomen met de vergaande toezeggingen het gemeentelijk monument te ontzien en waar nodig te herstellen.

Brink en omgeving

De plannen om achter de Korte Bisschopstraat, de Spijkerboorsteeg, de Grote Overstraat en de Lange Bisschopstraat een stadstuin in te richten krijgen vastere vorm. Wonen boven Winkels is voortrekker in de plannen. Deze stadstuin zal een oase van rust moeten vormen in het stadsgewoel. De SOD is voorstander van het bewoond maken van de leegstaande ruimten boven de winkels. Het pand Brink 7-8 is weer in gebruik als horecagelegenheid. De SOD dringt aan op sloop van de ontsierende serre of op een renovatie die past in onze binnenstad.

De stichting stoort zich aan de troosteloze ruïne in de Grote Overstraat (nummer 54), een gezellige winkelstraat. Het lijkt moeilijk de steeds wisselende eigenaren van het perceel te verplichten de herbouw van het rijksmonument te starten.

Stationsomgeving

De oude gracht bij de Schouwburg zou in ere wordt hersteld na voltooiing van de 'groene wal'. Nu het ingewikkelde verkeersknooppunt is aangepakt, lijkt herstel van de gracht wel heel ver weg.

De Oosterwechelsweg

De drukke verbinding tussen Schalkhaar en de wijk Keizerslanden wordt gereconstrueerd. Aan de ene kant ligt de Gouden Driehoek, een akker tussen de Raalterweg en Brinkgreven, aan de andere kant het beschermde dorpsgezicht Park



Het nieuwe verkeersknooppunt bij de Leeuwenbrug



De karakteristieke middenberm is zonder gevoel voor historie weggehaald.

Braband; deze weg dankte zijn karakteristieke aanzien aan een bomenrij en haag in het midden, tussen de gescheiden rijbanen. Park Braband en Brinkgreven zijn ontworpen door Leonard Springer. De SOD heeft tevergeefs geprobeerd te verhinderen dat de weg een standaardweg zou worden. De stichting heeft gevraagd de Gouden Driehoek aan te merken als beschermd stadsgezicht.

Opa- en Omadag

Door het mooie weer op Open Monumentendag hebben kinderen met hun grootouders genoten van de speurtocht langs monumenten in de binnenstad. De vraag is of de organisatie de moeite waard is voor een betrekkelijk kleine doelgroep.

Bestuur

Het dagelijks bestuur bestond tot 1 december van het verslagjaar uit de heren:

A.G. Renkema, voorzitter,
N. Osinga, secretaris,
H. Weulink, penningmeester.

Na 1 december is de samenstelling:

W. Koetsveld, voorzitter,
N. Osinga, secretaris,
T. W. Terpstra, penningmeester.

Het algemene bestuur bestaat uit tien leden die hun eigen aandachtsgebied hebben. De heer J. GUSDORFF heeft afscheid genomen als lid van het bestuur.

Neelco Osinga, secretaris SOD
secretariaat@oud-deventer.nl

Advertentie

Nu ook klassieke CD's in het boekenpaleis

Praamstra

boekhandel

Keizerstraat 2 (hoek Walstraat). Deventer
Telefoon [0570] 675925
www.boekhandelpraamstra.nl

Wilt u ons steunen?

Word donateur. U steunt daarmee onze inspanningen om het gebouwde culturele erfgoed binnen de stad Deventer te behouden. U kunt zich per brief of per e-mail aanmelden bij het redactieadres of bij het secretariaat (zie rechterkolom).

De *Nieuwsbrief Oud Deventer* wordt toegezonden aan beleidsmakers, ambtenaren en donateurs van de SOD.

Penningmeester

Donaties kunnen worden overgemaakt op rekening NL 65 ABNA 063.16.63.002 t.n.v. Penningmeester Stichting Oud Deventer.

Secretariaat SOD

N. Osinga
Prof. Eijkmanstraat 17
7415 EK Deventer
Telefoon 0570-623139
E-mail: secretariaat@oud-deventer.nl

Redactieadres

H. Vrielink
Loomanstraat 20
7416 BS Deventer

Bezoek onze website

Breng een bezoek aan de vernieuwde website van de Stichting Oud Deventer!
www.oud-deventer.nl.
Onder het kopje 'bestuurszaken' vindt u ons privacybeleid.

Advertentie



Corps 9 geeft graag mooi verzorgde boeken uit. Over het algemeen zijn dit boeken die betrekking hebben op de historie van Deventer. Heeft u een mooi onderwerp en wilt u publiceren? Neem contact op met Pieter Ellens, telefoon 0570-617509

www.corps9.nl

Colofon

De Stichting Oud Deventer komt al vanaf 1948 op voor het behoud van gebouwde erfgoed binnen de gemeente Deventer, van panden met een historische en culturele waarde. We gaan in gesprek met het gemeentebestuur wanneer deze monumenten in het geding dreigen te komen. Daarnaast publiceren wij over gebouwen en ensembles om bij voorbaat de aandacht op hun waarde te vestigen. Deze *Nieuwsbrief* verschijnt sinds 1996 tweemaal per jaar, en wordt verspreid onder onze donateurs. Andere belangstellenden kunnen, zolang de voorraad strekt, een gratis exemplaar vinden bij de Athenaeumbibliotheek of bij Boekhandel Praamstra. Voor de inhoud van de artikelen van redactieleden is de redactie als geheel verantwoordelijk.

Redactie	Aly Dijkstra-Kruit, Neelco Osinga, Ria de Oude-de Wolf, Herman Vrielink
Fotografie	De foto's zijn gemaakt door de redactie, tenzij anders vermeld
Vormgeving	Allison grafische vormgeving, Deventer
Druk	Ovimex, Deventer

ISSN 1872-7735

